

КУЗЬМУК О.І.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ НАД СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ: ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Проведено ретроспективний аналіз становлення й розвитку системи демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією і сектором безпеки і оборони України

В українському суспільстві традиційно існує позитивне ставлення до військової служби. Жодна політична сила, жоден прошарок населення не ставить під сумнів важливість забезпечення належної оборони держави. За даними соціологічних опитувань, проведених за різних часів у різних регіонах країни, зафіксовано високий ступінь довіри населення до Збройних Сил України - не менш ніж 40% громадян протягом усіх років незалежності України вбачають в армійських структурах осередок суспільно-політичної стабільності, прогнозованості, виховання у молодого покоління засад патріотизму [1]. Водночас спостерігається падіння престижу військової служби, беззаперечним фактом є критичний стан озброєння і військової техніки, значні труднощі існують на шляху до професіоналізації армії тощо.

При цьому справедливо ставиться питання про відповідальність за стан національного війська не лише військового командування, а й усього суспільства. За великим рахунком це стосується цивільно-військових відносин, найважливішою стороною яких є демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави (далі - цивільний контроль).

За нинішніх умов, коли Воєнна організація держави поступається місцем сектору безпеки і оборони, питання цивільного контролю не стали менш актуальними. На нашу думку, вони навіть набувають ще більшого значення. Це пов'язано, по-перше, з суттєвими змінами у спектрі загроз, для протидії яким призначений сектор безпеки; по-друге, зі зростанням вимог до дотримання демократичних стандартів у сфері цивільно-військових відносин.

Тема демократичного цивільного контролю над військовою сферою завжди була предметом уваги сучасної української науки. До неї в різні часи зверталися В.П.Горбулін [2], О.О.Котелянець [3], О.Маркєєва [4], О.Г.Разумцев [1], М.Требін [5] та багато інших. Цікаві і змістовні матеріали з питань цивільного контролю регулярно публікуються Центром О.Разумкова в журналі "Національна безпека і оборона". Значний інтерес у цьому контексті становлять роботи закордонних авторів, зокрема відомого російського воєначальника і вченого М.А.Гарєєва [6], представників західних наукових шкіл К.Донеллі [7-9], Д.Шерра [10-12] та інших.

Для кращого усвідомлення сучасного стану і проблемних питань цивільно-військових відносин в Україні важливо враховувати історію і особливості формування взаємин армії та суспільства. Метою статті є аналіз історичного досвіду формування і запровадження в Україні цивільного контролю в контексті сучасних тенденцій реформування сектору безпеки.

Проблема демократичного цивільного контролю над силовими структурами держави виникла в Україні синхронно з початком проведення у 90-х роках ХХ століття демократичних реформ. Вона набула відчутного звучання в засобах масової інформації і певного усвідомлення в суспільстві.

Одним з перших в Україні систематизовані погляди на цивільний контроль як необхідний атрибут демократичної держави виклав у 2000 році М.Требін [5]. На основі аналізу досвіду інших держав автор робить висновок про те, що невизначеність статусу армії в суспільстві, слабкість законодавчої бази функціонування і розвитку Збройних Сил, соціальна і правова незахищеність військовослужбовців і членів їх сімей роблять військовослужбовців заручниками обставин і ослаблюють обороноздатність держави. І навпаки, ефективний механізм відповідальності політиків за наслідки військової реформи сприяв би уникненню спроб перекладання такої відповідальності лише на армію. Крім того, подібний механізм утримує

політиків від прийняття необдуманих рішень, пов'язаних з використанням Збройних Сил [5, с.23]. Очевидно, що ці висновки є справедливими й стосовно інших, крім Збройних Сил, військових формувань.

В.П.Горбулін також розглянув питання впровадження демократичного цивільного контролю над воєнною сферою [2]. На його думку, вирішення цього завдання дасть змогу уникнути відомчих перекосів та стане запорукою спільної відповідальності за впровадження прийнятих рішень. При цьому термін “*контроль*” означає не лише право доступу до інформації, а й активну участь у визначенні функцій і завдань силових структур, забезпеченні їх належними ресурсами, соціальним захистом тощо.

Значний обсяг завдань щодо налагодження сучасних цивільно-військових відносин в Україні було виконано вже на початку 2000-х років.

Так, відповідно до Концепції (основ державної політики) національної безпеки України цивільний контроль було включено до основних принципів забезпечення національної безпеки [13]. Водночас слід зазначити, що на той час поняття “*контроль*” більше пов'язувалося в Україні з наглядом, тоді як в розвинутих демократичних державах основним змістом контролю вважалося управління (англ. *control*). В будь-якому разі проголошення такого принципу було важливим кроком на шляху демократизації України.

У сфері парламентського контролю Верховна Рада України, її комітети, народні депутати України мали можливість брати активну участь у формуванні оборонного бюджету та контролі за його виконанням, знати реальний стан Збройних Сил, стежити за дотриманням в армії дисципліни і законності. Контроль з боку Верховної Ради за використанням коштів оборонного бюджету здійснювала Рахункова палата, а за додержанням у військовій сфері конституційних прав і свобод людини і громадянина - Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

З боку виконавчої влади важливі функції цивільного контролю виконували Президент України, Рада національної безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, органи судової влади та прокурорського нагляду, місцеві державні адміністрації. Для забезпечення діяльності Президента України у питаннях керування Збройними Силами та іншими військовими формуваннями держави функціонувала Генеральна військова інспекція при Президентові України [14].

Нарешті, у сфері громадського контролю політичні партії, ветеранські, жіночі та інші громадські організації, засоби масової інформації мали зв'язки з елементами Воєнної організації держави, висвітлювали стан справ у військовій сфері, сприяли налагодженню взаєморозуміння між армією та суспільством.

Керівний склад Міністерства оборони України, зі свого боку, брав активну участь у діяльності Ради національної безпеки і оборони України, у пленарних засіданнях та в роботі відповідних комітетів Верховної Ради України з обговорення оборонних питань. Для реалізації інформаційної політики Міноборони створено прес-службу.

Взаєморозумінню між армією та суспільством сприяла активна роль Збройних Сил, інших військових формувань у вирішенні таких загальнонаціональних завдань, як ліквідація наслідків стихійних лих, природних та техногенних катастроф. Важливе значення для громадської думки мала також участь Збройних Сил у міжнародній миротворчій діяльності поза межами нашої держави.

Однак належні умови для повноцінного впровадження цивільного контролю поки що були відсутні. Насамперед, не було досягнуто суспільного консенсусу щодо сприйняття самого поняття цивільного контролю. Багато хто розумів під цивільним контролем лише різноманітні перевірки, нагляд, виявлення та покарання винних. Але ж для контролю у такому смислі в Україні досить державних органів.

Дехто вбачав у цивільному контролі замах на принцип єдиноначальності та загрозу паралічу діяльності військових. Насправді, можна уявити собі такий стан, коли військовослужбовці на кожному кроці своєї діяльності мають виправдовуватися, коли вони відчувають постійний нагляд з усіх боків - парламенту, Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів, громадських

об'єднань, засобів масової інформації, окремих дуже активних громадян, не кажучи вже про цілком природну діяльність комітетів солдатських матерів. За таких умов важко сподіватися на ініціативу і самостійність військовослужбовців, їх наполегливість у виконанні поставлених завдань, на високий престиж військової служби.

Саме про це казав видатний російський військовий теоретик О.Свечін: *“Кращий спосіб позбавити любові до відповідальності - припустити, що кожен прояв волі, кожен вчинок може бути злочином і буде таким визнаний, якщо відповідна особа не зможе виправдатися. Якщо десь спостерігається надлишок ініціативи, якщо десь надто добре відчувається молоде, завзяте прагнення підняти і перевернути увесь світ, створюйте і розвивайте контрольні органи, на кожному кроці вимагайте виправдань. Спочатку люди погарячкують, а потім, втомившись, стануть робити так, що пояснення будуть даватися їм дуже легко”* [15, с.445].

Спроби розширити рамки цивільного контролю до цивільного управління військовою діяльністю заперечують управлінські функції командного і начальницького складу військових формувань, ставлять під сумнів потребу в офіцері як військовому керівникові.

Багато хто пов'язує ефективність цивільного контролю з призначенням на посаду Міністра оборони цивільної особи. Дійсно, Міністр оборони - це політична фігура, яка здійснює зв'язок між Президентом України - Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України та військовою сферою. На нього покладені завдання щодо забезпечення реалізації державної політики з питань оборони і військового будівництва. Одночасно Міністр оборони має виключити загрозу встановлення контролю над військовою сферою з боку окремих суспільних груп. І справа не в тому, щоб керівник Міністерства оборони був одягнутий на службі в цивільне, а в тому, щоб він був відповідальним політиком, бажано з перспективою подальшої політичної кар'єри. Такий міністр має бути підзвітним не лише Президенту України як главі держави, а й парламенту і громадянському суспільству.

Отриманий у 1994-1995 роках досвід призначення цивільного Міністра оборони був переважно негативним, оскільки, по-перше, на той час не було створено належної правової бази для цього, по-друге, Міністерство оборони і підпорядковані йому структури ще не були готові до роботи з цивільним керівником. Але поступово умови для роботи цивільного персоналу у військовому відомстві були значно поліпшені. Так, у 2002 році в рамках реалізації заходів адміністративної реформи у Міністерстві оборони впроваджено інститут Державного секретаря, проведено значні зміни в структурі міністерства та організації діяльності його підрозділів. Уточнено розподіл повноважень між Міністерством оборони і Генеральним штабом Збройних Сил.

На нашу думку, найбільш доцільною організацією цивільного контролю є такі взаємостосунки між армією та суспільством, коли забезпечується погодження їх інтересів та виключається простий диктат політичної волі військовим. При цьому важливим є визнання військового професіоналізму як однієї з форм цивільного контролю.

Чи є у нас військовий професіоналізм? З точки зору володіння зброєю та уміння її застосовувати в умовах бойової обстановки такий професіоналізм безперечно є. Щодо престижу військової служби, високого суспільного статусу військовослужбовців, їх соціальної захищеності як найважливіших стимулів до самоконтролю воєнної організації, то тут, на жаль, існувало й досі існує чимало проблем. Їх вирішення є однією з головних передумов позитивного впливу цивільного контролю на національне військо.

Одна з серйозних проблем впровадження цивільного контролю - кадрова. Укомплектування переважної більшості керівних посад Міністерства оборони України цивільними особами передбачає відповідну підготовку персоналу. Не можна довіряти здійснення функцій Міністерства оборони особам, необізнаним у військовій справі. Здавалося б, у нас досить звільнених у запас військовослужбовців (або таких, що перебувають у відставці) з величезним досвідом у сфері оборони держави. Однак це не вирішує проблему цивільного Міністерства оборони. Воно лише тоді буде насправді цивільним, коли основну частку його персоналу складатимуть особи, які мають ґрунтовну підготовку і практичний досвід сучасного менеджменту, організації взаємин з

іншими державними органами, у тому числі з Верховною Радою України, структурними підрозділами Адміністрації Президента України і Кабінету Міністрів України. Але водночас ці особи повинні мати достатній рівень знань у військовій сфері (це не може бути предметом компромісу) для того, щоб цивільний і військовий персонал могли спілкуватись під час вирішення своїх завдань однією мовою, уникали непорозумінь і пов'язаних з ними конфліктів.

Певною мірою ця проблема вирішується через організовану, починаючи з 2002 року, курсову військову підготовку цивільних фахівців. Однак поки що такого кадрового резерву в достатньому обсязі і достатньої якості не було накопичено. Це ще одна з передумов ефективного цивільного контролю, яку не було створено.

На початку 2000-х років Україна постала перед необхідністю законодавчого врегулювання питань цивільного контролю. Концептуальні засади такого контролю були сформульовані в зверненні Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України *“Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”* (далі - Послання) [16].

У Посланні визначені шляхи формування такої системи цивільно-військових відносин, яка б відповідала розвитку демократії та громадянського суспільства у країні. Основними з них Президент України вважав: залучення представників владних структур та військового керівництва всіх рівнів до вивчення цивільно-військових відносин у демократичних країнах; залучення до формування дієвої системи цивільно-військових відносин цивільних експертів, мас-медіа та академічних інститутів; розробку, прийняття та імплементацію пакета нормативно-правових актів для забезпечення ефективного цивільного контролю; запровадження керівних цивільних посад у структурах Воєнної організації України і призначення на них цивільних осіб; розвиток системи оборонного фінансування, розширення прав парламенту і Комітету з питань національної безпеки і оборони, посилення їх конкретної участі у підготовці оборонного бюджету; досягнення більшої відкритості Збройних Сил, насамперед через відмову від надмірної таємності [16, п.4.6].

До роботи над відповідним законопроектом були залучені комітети Верховної Ради України, фахівці Кабінету Міністрів, Міністерства оборони та Міністерства юстиції України, представники наукових і громадських організацій. При цьому важливо було сформулювати функції цивільного контролю, не дублюючи положень інших законодавчих актів, інакше саму ідею такого закону було б знецінено. Використовувалися напрацювання народних депутатів України, вітчизняних і закордонних фахівців, експертів Європейського Союзу і НАТО, а також рекомендації прийнятого у 2001 році Модельного закону СНД *“Про парламентський контроль над воєнною організацією держави”* [17] щодо форм реалізації повноважень і функцій парламенту в сфері цивільного контролю.

Саме про цивільний контроль над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами йшлося в законопроекті, запропонованому Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони. Одночасно на виконання доручення Прем'єр-міністра України Міністерством оборони України спільно з Міністерством юстиції України було розроблено проект Закону України *“Про демократичний цивільний контроль за військовими формуваннями та правоохоронними органами”*.

Спроба одним законодавчим актом встановити правові основи та практичні механізми цивільного контролю над величезною кількістю органів і структур різного підпорядкування, якими є Збройні Сили, інші військові формування та правоохоронні органи, призвела до серйозних труднощів.

Тому Президентом України як перший крок на шляху законодавчого врегулювання цивільного контролю був ініційований проект Закону України *“Про демократичний цивільний контроль над Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями”*, без розповсюдження його положень на правоохоронні органи.

Однак Верховна Рада України обрала більш радикальний шлях. 19 червня 2003 року нею було прийнято Закон України *“Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”* [18].

Цим законом визначені основна термінологія, предмет, основні завдання та принципи здійснення цивільного контролю, структура системи цивільного контролю, функції та повноваження його основних суб'єктів.

Провідну роль у системі цивільного контролю відведено парламентському контролю, головними інструментами якого є затвердження Державного бюджету України та контроль його виконання. Парламент має забезпечити унеможливлення використання Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності, а також в інтересах окремих осіб, політичних партій, громадських організацій.

В інтересах підвищення дієвості парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина у сферах національної безпеки і оборони, правоохоронної діяльності статтею 11 закону запроваджено інститут представника Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у справах захисту прав військовослужбовців.

Поряд з парламентом, Президентом України, органами виконавчої та судової влади важливу роль у здійсненні цивільного контролю законом відведено органам місцевого самоврядування, засобам масової інформації та громадянам України.

Закон України *“Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”* визначив лише засади цивільного контролю. Але і за таких умов його прийняття дало змогу: зміцнити політичну стабільність в державі, покращити умови розвитку демократичних інститутів нашого суспільства; забезпечити подальшу демократизацію життя і діяльності Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів, прискорити воєнну реформу і досягнути якісних зрушень у її проведенні; підвищити відповідальність цивільної влади за стан справ у діяльності силових структур держави; зміцнити міжнародний авторитет України як демократичної держави, що твердо дотримується курсу на європейську інтеграцію та виконує взяті міжнародні зобов'язання.

Як засіб соціального регулювання, цивільний контроль спрямований на виявлення негативних явищ і тенденцій та їх подолання через систему державного управління. Тому більшість визначених законом форм і заходів цивільного контролю є профілактичними.

На нашу думку, Закон України *“Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”* не є вільним від недоліків. Одним з них є невизначеність механізмів прямої дії, які б забезпечили реалізацію проголошеного у статті 4 принципу взаємодії і відповідальності органів державної влади та органів військового управління і правоохоронних органів за здійснення оборонної політики та політики у справі зміцнення законності й громадського порядку, за своєчасне і всебічне матеріально-фінансове забезпечення Збройних Сил, інших складових Воєнної організації, правоохоронних органів держави.

Однак встановлений цим законом обсяг завдань і повноважень Верховної Ради України, інших суб'єктів цивільного контролю в цілому забезпечив європейський рівень такого контролю. З іншого боку, відбулася значна активізація наукової і громадської думки у напрямі дальшого удосконалення цивільного контролю, у тому числі у зв'язку з виникненням та поширенням нового для України поняття *“сектор безпеки”*. У цьому контексті значний інтерес становлять рекомендації міжпарламентських органів Європи щодо налагодження демократичного цивільного контролю над сектором безпеки як наступного кроку після запровадження такого контролю над Збройними Силами. Основний зміст рекомендацій та результати їх обговорення відображені в матеріалах міжнародних конференцій і семінарів [11; 19]. Низку змістовних думок і міркувань із зазначених питань було висловлено також учасниками міжнародної конференції на тему *“Реформування сектору безпеки України”*, яка відбулася в Києві 27-28 травня 2004 р. [20].

На сторінках українських видань та під час проведення конференцій і семінарів регулярно виступали також зарубіжні експерти з питань воєнної безпеки і військового будівництва Д.Грін, К.Донеллі, Д.Шерр [8-10] та інші. Вони наполегливо рекомендували прискорити реформування Збройних Сил України у напрямі досягнення європейських стандартів, збільшити рівень

фінансування національного війська, дослухатися до вимог НАТО та Європейського Союзу щодо демократичного контролю над збройними силами.

Про важливе значення політичного і цивільного контролю над військовими відомствами йдеться у статті відомого російського воєначальника і вченого М.А.Гарєєва *“Система воєнного управління”* [6]. При цьому автор підкреслює, що такий контроль не повинен шкодити професійній діяльності військових, не перетворюватись на самоціль і не доводитись до абсурду. Не слід перебільшувати роль *“оцивільнення”* силових відомств, інакше може статися, що на чолі *“професійної”* армії опиняться непрофесіонали.

Зміцнення демократичного цивільного контролю над силовими структурами держави було й залишається актуальним завданням державної політики.

У 2003-2004 роках в Україні було вперше проведено оборонний огляд, за результатами якого здійснено значну реорганізацію Міністерства оборони. Головні управління міністерства були перетворені на департаменти, очолювані цивільними керівниками. Проте зазначені зміни мали переважно формальний характер. Для укомплектування новостворених структурних підрозділів не вистачало підготовленого цивільного персоналу, не було розроблено розрахункових моделей і методик, без яких за сучасних умов не можна ефективно виконувати функції стратегічного і бюджетного планування, управління ресурсами тощо.

З оновленням у 2010 році засад внутрішньої і зовнішньої політики України [21] розпочався новий етап удосконалення цивільного контролю, тісно пов'язаний з формуванням сектору безпеки і оборони (далі - СБО). Відповідної спрямованості набули й публікації в наукових виданнях і засобах масової інформації.

Стратегією національної безпеки України визначено шляхи посилення цивільного контролю, насамперед через дальший розвиток механізмів президентського і парламентського контролю за діяльністю СБО, збільшення цивільної компоненти в його органах, залучення інститутів громадянського суспільства до вироблення та реалізації політики національної безпеки, а також до оцінки її ефективності [22].

Головні напрями реформування СБО України досить детально викладені також у Річній національній програмі співробітництва Україна - НАТО на 2012 рік (далі - Програма), затвердженій Указом Президента України від 19 квітня 2012 року №273 [23]. У Програмі наголошується, що реформуванню сектору безпеки України значною мірою сприяють демократичні перетворення в державі, що здійснюються в контексті європейської інтеграції України та конструктивного співробітництва з НАТО. Подальший розвиток відповідної законодавчої бази передбачається здійснити за такими основними напрямами:

- поетапне збільшення бюджетного фінансування сектору безпеки до рівня, що забезпечує його розвиток, забезпечення прозорості видатків на національну безпеку, запровадження дієвих механізмів боротьби з корупцією і зловживанням службовим становищем;

- дотримання вимог Конституції та законів України стосовно прав і свобод громадян, які перебувають на службі у Збройних Силах, інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, правоохоронних органах держави, та членів їх сімей;

- удосконалення механізмів інформування суспільства, міжнародної спільноти про діяльність інститутів сектору безпеки, у тому числі шляхом щорічного видання Білої книги, проведення заходів із залученням недержавних організацій та громадськості;

- удосконалення президентського і парламентського контролю над сектором безпеки і оборони;

- збільшення частки цивільних осіб у секторі безпеки і оборони.

Указом Президента України від 13 серпня 2010 року *“Про забезпечення здійснення контролю за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань”* [24] забезпечення здійснення повноважень Президента України у сфері контролю за діяльністю Збройних Сил, інших військових формувань покладено на Адміністрацію Президента України. Водночас Президент України у своєму щорічному посланні до Верховної Ради України *“Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році”* [25] стосовно цивільного контролю

за діяльністю сектору безпеки і оборони підкреслив, що це не лише право нагляду та інспектування, а й розподіл відповідальності.

Значну увагу питанням цивільного контролю приділено в Стратегічному оборонному бюлетені за результатами другого оборонного огляду в Україні. Згідно з цим документом виконання завдань, необхідних для трансформації сектору безпеки і оборони України, здійснюватиметься за умов: збалансування та оптимізації видатків державного бюджету на потреби оборони; безумовного гарантування державою виділення визначених ресурсів; підвищення дієвості демократичного цивільного контролю за діяльністю складових СБО України, вдосконалення внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту за використанням бюджетних коштів і державного (військового) майна, а також системного здійснення заходів щодо запобігання корупції [26, п.3.5.5].

На нашу думку, під цивільним контролем над сектором безпеки і оборони держави слід розуміти комплекс управлінських, контрольних та інших заходів, які здійснюються державними органами законодавчої, виконавчої та судової влади, а також громадськими інститутами суспільства в інтересах встановлення і підтримання гармонійних цивільно-військових відносин, забезпечення належної боєготовності та боєздатності військових формувань, дотримання у військовій і правоохоронній сферах конституційного порядку, чинного законодавства, державної та військової дисципліни за будь-яких обставин.

З урахуванням зазначеного можна сформулювати критерії ефективності цивільного контролю: ступінь охоплення законодавчо-нормативною базою держави всіх значущих питань побудови і функціонування сектору безпеки і оборони; збалансованість ролі та відповідальності всіх гілок державної влади та органів військового управління щодо прийняття найважливіших рішень стосовно діяльності та розвитку СБО; неможливість приховування дійсного стану Збройних Сил, інших військових формувань, недоліків та хиб у їх діяльності; наявність дієвого механізму запобігання залученню Збройних Сил, інших військових формувань на бік однієї з гілок влади, політичної сили, соціальної групи населення тощо.

Отже, процес удосконалення демократичного цивільного контролю над військовою і правоохоронною сферами в Україні триває. Важливо, щоб цей процес стимулювався не лише зовнішніми обставинами, а й об'єктивними умовами внутрішнього економічного і політичного розвитку України. На нашу думку, цивільний контроль над сектором безпеки і оборони не може бути ефективнішим за той контроль, який парламент, уряд і органи судової влади здійснюють стосовно державного апарату, економіки і суспільства. Тому створення дійсно правової держави є об'єктивною передумовою для впровадження ефективного цивільного контролю. По мірі вирішення цієї проблеми удосконалюватиметься й цивільний контроль.

1. *Разумцев О.Г.* Збройні Сили України та суспільство / О.Г.Разумцев. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/ru/arhiv/kolonkaavtora/4330-2011-02-02-09-05-54>.

2. *Горбулін В.П.* Реформа воєнної організації держави. Концептуальні підходи / В.П.Горбулін // Дзеркало тижня. - №48(372). - 2001. - 8 грудня.

3. *Котелянець О.О.* Шляхи підвищення ефективності демократичного цивільного контролю над сектором безпеки / О.О.Котелянець. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/obonoglyad/11530-2012-08-13>.

4. *Маркєєва О.* Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України у нових політичних реаліях. Аналітична записка / О.Маркєєва. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/394/>.

5. *Требін М.* Механізми цивільного контролю над Збройними Силами / М.Требін // Людина і політика. - 2000. - №3. - С.19-23.

6. *Гарєєв М.А.* Система воєнного управління / М.А.Гарєєв // Воєнно-промисловий кур'єр. - 2004. - №3(20). - 28 января.

7. *Донеллі К., Грін Д.* Перетворення у галузі оборони у нових демократичних державах / К.Донеллі // Наука і оборона - 1997. - №1-2. - С.15-21.

8. *Донеллі К.* Нове обличчя європейських збройних сил в ХХІ столітті / К.Донеллі // Національна безпека і оборона. - 2002. - №5. - С.59-64.

9. *Донеллі К., Грін Д.* Головні принципи сучасного військового будівництва в контексті реформування сфери безпеки і оборони в Україні / К.Донеллі, Д.Грін // Національна безпека і оборона. - 2003. - №7. - С.54-62.

10. *Шерр Д.* Вимоги НАТО та Європейського Союзу щодо демократичного контролю над збройними силами / Джеймс Шерр // Реформування Збройних Сил України: пріоритети, передумови та перспективи:

за матеріалами міжнародних семінарів “Реформування Збройних Сил України. Потреби у змінах”, Київ, 14-15 лютого 2000 р. та “Відносини між збройними силами, суспільством і державою”, Київ, 22-23 червня 2000 р. - К., 2001. - С.92-93.

11. Шерр Д. Реформа сектора безпеки в Україні: західний погляд / Джеймс Шерр // Матеріали та документи міжнародного семінару 17-18 листопада “Освітні аспекти реалізації Цільового плану Україна-НАТО 2004 в структурах сектору безпеки держави”. - Дніпропетровськ, 2004. - С.28-32.

12. Шерр Д. Трансформація сектора безпеки / Джеймс Шерр // Дзеркало тижня. - №23(498). - 2004. - 12-18 червня.

13. Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 №3/97-ВР “Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України” // Вісник Верховної Ради України. - 1997. - №10. - Ст.85.

14. Указ Президента України від 27.02.1995 № 147/95 “Про утворення Генеральної військової інспекції при Президентові України”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/147/95>.

15. Постигание военного искусства. Идеиное наследие А.Свечина // Российский военный сборник. - Выпуск 15. - М.: Военный университет. Русский путь, 1999. - 696 с.

16. Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/file/docs/3/d128486.doc>.

17. Модельний закон СНГ “О парламентском контроле над военной организацией государства”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.iaicis.ru/html/?id=22&pag=133&nid=1>.

18. Закон України від 19.06.2003 № 975-IV “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” // Вісник Верховної Ради України. - 2003. - №46. - Ст.366.

19. Белов О.Ф. Оборонний огляд та законодавче забезпечення процесу реформування Збройних Сил України. Оборонна політика України: реалії та перспективи: Матеріали міжнародної конференції / О.Ф.Белов; Національний інститут проблем міжнародної безпеки. - К.: НІПМБ. - 2004. - С.55-63.

20. Реформування сектору безпеки України: Матеріали міжнародної конференції (Київ, 27-28 травня 2004 р.) / Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Женевський центр демократичного контролю над збройними силами. За заг. ред. С.Пирожкова, Ф.Флурі. - К.: НІПМБ, DCAF. - 318 с.

21. Закон України від 01.07.2010 №2411-VI “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” // Вісник Верховної Ради України. - 2010. - №40. - Ст.527.

22. Указ Президента України від 08.06.2012 №389/2012 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року “Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389/2012>.

23. Указ Президента України від 19.04.2012 №273/2012 “Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна - НАТО на 2012 рік”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/273/2012>.

24. Указ Президента України від 13.08.2010 №815/2010 “Про забезпечення здійснення контролю за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/815/2010>.

25. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. - К., НІСД, 2012. - 256 с.

26. Указ Президента України від 29 грудня 2012 року “Про Стратегічний оборонний бюлетень України”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main/tt4003y2012>.

Кузьмук О.И. Демократический гражданский контроль над сектором безопасности и обороны Украины: достижения и проблемы (исторический аспект)

Проведен ретроспективный анализ становления и развития системы демократического гражданского контроля над Военной организацией и сектором безопасности и обороны Украины.